

Piotr Madajczyk

Instytut Studiów Politycznych PAN
ORCID 0000-0002-2788-8404
pmada@isppan.waw.pl

Odkrywanie Lemkina

Ryszard Szawłowski, *Rafał Lemkin. Polski prawnik, twórca pojęcia „genocyd” (ludobójstwo) oraz inicjator i główny architekt konwencji ONZ o genocydzie z 9 grudnia 1948. Biografia intelektualna*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2020, ss. 652.

W 2020 roku w Wydawnictwie Akademickim Sedno ukazała się książka Ryszarda Szawłowskiego, *Rafał Lemkin. Polski prawnik, twórca pojęcia „genocyd” (ludobójstwo) oraz inicjator i główny architekt konwencji ONZ o genocydzie z 9 grudnia 1948. Biografia intelektualna*. Książka zawiera kilkudziesięciostronicowy aneks i indeks nazwisk.

Jej autor, Ryszard Szawłowski, jest – a raczej był, gdyż zmarł 2 grudnia 2020 roku – prawnikiem, politologiem i historykiem-amatorem, badającym m.in. wojnę polsko-sowiecką 1939 roku, zbrodnie ukraińskie i białoruskie popełnione na ludności polskiej podczas II wojny światowej oraz historię życia Rafała Lemkina. Wprawdzie te obszary zainteresowań zająbiają się, bo w dwu pierwszych autor odwoływał się do dorobku Lemkina i terminu ludobójstwo¹, także tworząc pojęcie *genocidium atrox*, ale dla nas najistotniejszy jest tutaj obszar trzeci – poświęcony polsko-żydowskiemu prawnikowi, twórcy terminu genocyd i głównemu twórcy *Konwencji o karaniu i zapobieganiu zbrodni ludobójstwa z 9 grudnia 1948 roku*.

¹ R. Szawłowski, „Nasz Dziennik. Dodatek Historyczny IPN” 2008, nr 3, 28 marca 2008. Artykuł ten nie ma charakteru naukowego.

Kształt książki staje się zrozumiały, jeżeli uwzględnić, że mamy do czynienia z pasjonatem, ale historykiem-amatorem, a ponadto będącym w ostatnich latach życia w złym stanie zdrowia (rocznik 1929), co ograniczało możliwości pełnego opracowania gromadzonych przez wiele lat materiałów. Wydaje się zatem, że określenie „biografia intelektualna” jest zbyt daleko idące, odzwierciedlając plany autora, których nie miał już sił i czasu zrealizować. W biografii intelektualnej należałoby odpowiedzieć, jak osadzone w polskich uwarunkowaniach i dyskusjach okresu międzywojennego było myślenie Lemkina o systemach totalitarnych, Związku Sowieckim i Niemczech, zmianach dokonujących się w prawie karnym krajowym i międzynarodowym itd.

Niewątpliwie także w biografii intelektualnej powinna zostać w pogłębiony sposób dokonana analiza osadzenia Lemkina w kulturze polskiej i żydowskiej. Jego równoczesna identyfikacja z państwem, społeczeństwem i kulturą polską oraz społecznością i kulturą żydowską w Polsce oraz syjonizmem nie budzi wątpliwości. Poruszał się w obydwu obszarach kultury: polskiej (sądzę, że w kolejnych latach jej wpływ rósł) i żydowskiej; można to określić jako bivalencję – zgodnie z terminologią Antoniny Kłoskowskiej. Praca w polskim wymiarze prawa, codzienne kontakty z nim, sprzyjały kształtowaniu tożsamości narodowej Lemkina, ale trudno określić, czy i kiedy czuł się Żydem związanym z kulturą polską, czy też Żydem i Polakiem, czy przesuwiał się w stronę bycia Polakiem wyznania mojżeszowego, silnie związanym z żydowską kulturą i tradycją. Lemkin deklarował się niezmiennie jako będący narodowości polskiej i wyznania mojżeszowego.

Powyższych uwag nie formułuję jako zarzutów wobec książki Szawłowskiego, służą one natomiast doprecyzowaniu, czego czytelnik winien, a czego nie, od niej oczekiwać. Jej autor porządkuje przede wszystkim liczne nieścisłości i błędne informacje, pojawiające się w zachodnich (polskiej jeszcze się nie doczekaliśmy) biografii Lemkina, od daty urodzenia zaczynając. Wynikały one w dużym stopniu z faktu, że piszący je zachodni badacze mieli dobry dostęp do różnego rodzaju materiałów archiwalnych, dotyczących okresu od chwili przybycia Lemkina, jako emigranta, najpierw do Szwecji, a następnie do Stanów Zjednoczonych. Przede wszystkim okres do 1940 roku, ukształtowanie Lemkina w nieznanym im mieście i regionie Europy, w świecie polsko-żydowsko-białoruskiego pogranicza, były dla nich mało zrozumiałe i kierowali się często niejasnymi lub błędnymi informacjami pozostawionymi przez samego Lemkina. Wynikiem były wspomniane błędne informacje, które Szawłowski żmudnie wyjaśnia i prostuje, niekiedy jednak konstatując brak informacji, na których mógłby się oprzeć. Jego uwagi dotyczą także lat po zakończeniu II wojny światowej.

Zrozumiałe, że książka ma układ chronologiczny, bo w chronologicznej kolejności wyjaśniane są kolejne fakty z życia Lemkina: data urodzenia, warunki życia rodziny, Wołkowysk, matura w Białymstoku i wątpliwości z nią związane, zainteresowanie ludobójstwem, studia i ich zakończenie ze stopniem doktora, dalsza kariera zawodowa. Pisząc o karierze zawodowej, Szawłowski wyjaśnia przejrzysto strukturę Prokuratury. Dekomponuje także uproszczone ujęcia niektórych zachodnich autorów, którzy nie mogąc wyjaśnić pewnych elementów życiorysu Lemkina sięgali po termin-wytrych: antysemityzm.

Bardzo ważne jest wyjaśnienie w rozdziale V o „Udziale Rafała Lemkina w międzynarodowej współpracy prawniczej w latach trzydziestych” sprawy referatu Lemkina na V Konferencji Unifikacji Prawa Karnego w Madrycie w 1933 roku. Referatu zgłoszonego i wcześniej opublikowanego, ale niewyłoszonego, czyli podczas którego wygłaszania – co oczywiste – nie mogłaby wyjść w proteście delegacja niemiecka. Można przyjąć, że niejasności dotyczące zarówno samego referatu i jego wygłoszenia, jak i szerszych uwarunkowań są odtąd zasadniczo wyjaśnione. Równocześnie obszerny opis aktywności w obszarze prawa międzynarodowego po konferencji madryckiej zakończyć powinien życie kolejnego mitu: o prześladowaniu i marginalizacji, które dotknęły Lemkina od jej czasów.

Wydaje się, że w rozdziałach poświęconych latom na emigracji szczególnie interesował Szawłowski mechanizm marginalizacji Lemkina po uchwaleniu *Konwencji* 1948 roku, prowadzący do niemożności znalezienia pracy i postępującego zubożenia. Niewątpliwie rozdziały te zostałyby pogłębione, gdyby Szawłowski zdążył jeszcze, czego nie zdołał, sięgnąć do nowszych prac, których autorom udało się wyjaśnić pewne elementy ówczesnego życia Lemkina. Przykładowo, dotyczy to pobytu w Szwecji², a także pracy w Biurze Obrony Ekonomicznej (Economic Defense Board), a po zmianach organizacyjnych w utworzonym w jego miejsce Biurze ds. Wojny Gospodarczej (U.S. Board of Economic Warfare in Foreign Economic Administration) w Waszyngtonie. Pracował najpierw, do grudnia 1942 roku, w dziale zajmującym się imperium brytyjskim, potem przeszedł do zagadnień związanych z blokadą i zaopatrzeniem (*Blockade and Supply*). Raffael Scheck ocenił na podstawie archiwów tej instytucji, że Lemkin zajmował funkcję głównego konsultanta (*chief consultant*), ale miał dość niską pozycję w instytucjonalnej hierarchii, nie objął żadnej kierowniczej pozycji i nie uczestniczył w najważniejszych spotkaniach. Jego zadaniem było dokonywanie przeglądu zagadnień prawnych, ekonomicznych, administracyjnych i dotyczących funkcjonowania władz państw Osi, a zwłaszcza sytuacji państw okupowanych oraz cotygodniowe przygotowywanie informacji. Na podstawie takich informacji tworzone informatory dla różnych instytucji i władz, a Scheck odnajduje w ich części wyraźny ślad, ze względu na jego zainteresowania i gromadzoną dokumentację, Lemkina. Opracowania Lemkina zyskały szczególnie na znaczeniu wraz z wyzwalaniem przez aliantów kolejnych ziem spod okupacji niemieckiej³.

Nie stało się impulsem do intensyfikacji w Polsce zarówno badań nad osobą Lemkina, jak i szerszej studium nad genocydami wydanie w 2013 roku jego najważniejszej pracy *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*⁴. W badaniach „lemkinowskich” docenić trzeba znaczenie takich inicjatyw jak pismo „Głos Prawa. Przegląd Prawniczy

² M. Klamberg, *Raphaël Lemkin in Stockholm – Significance for his Work on „Axis Rule in Occupied Europe”*, „Genocide Studies and Prevention: An International Journal” 2019, nr 13, z. 1, s. 64–87.

³ R. Scheck, *Raphaël Lemkin’s Derivation of Genocide from His Analysis of Nazi-Occupied Europe*, „Genocide Studies and Prevention: An International Journal” 2019, nr 13, z. 1, s. 113–129.

⁴ R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, tłum. A. Bieńczyk-Missala et. al., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.

Allerhanda” oraz publikacje Adama Redzika⁵, a także projekt prowadzony w Instytucie Pileckiego, w ramach którego wydano książkę *Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina* (Warszawa 2018). Książka Szawłowskiego, wyjaśniając, nie wszystko rzecz jasna, ale wiele niejasności i kończąc dyskusje nad nimi, może stać się istotnym krokiem we włączeniu się polskich badaczy do trwających już od wielu lat międzynarodowych dyskusji nad dorobkiem Rafała Lemkina.

⁵ W tym wydaną w języku angielskim: A. Redzik, *Rafał Lemkin (1900–1959) Co-creator of International Criminal Law. Short Biography*, Oficyna Allerhanda, Warsaw 2017.